

378(082)
Ф 79

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ УКРАЇНИ
УКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ім. М. ДРАГОМАНОВА
ФУНДАЦІЯ ім. ОЛЕГА ОЛЬЖИЧА
КРИВОРІЗЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
ІНСТИТУТ
МІСЬКИЙ ТА ЖОВТНЕВИЙ РАЙОННИЙ ВІДДІЛИ
НАРОДНОЇ ОСВІТИ м. КРИВОГО РОГУ

ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ
СТУДЕНТІВ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ ТА
УЧНІВ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ ШКІЛ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

(Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції)

частина II

КИЇВ—КРИВИЙ РІГ

1996 р.

го мовлення відбувається завдяки утворенню нових слів і словосполучень, розширенню й активізації вживання вже існуючих у мові слів, переходу вузькотермінологічної лексики до складу загальноновживаної, а також утворенню нових лексико-семантичних номінативів.

Зазначимо, що розгляд новотворів проводився в динамічному аспекті, що обумовлено і рівнем аналізу — усне і писемне мовлення, яке зазнає змін раніше, ніж мовна система, що лежить у його основі.

Т. І. ВАВРИНЮК

СТРУКТУРНІ ФОРМИ ПРЯМОЇ МОВИ В УКРАЇНСЬКІЙ НАРОДНІЙ КАЗЦІ

Мова казки є синтезом національних мовних традицій (усталених норм) та спонтанності усної загальнонародної мови.

Як зазначив К. В. Чистов, однією з особливостей функціонування казкового тексту є своєрідна нерівномірність його внутрішньої структурної упорядкованості: одні сегменти є сталими сполученнями, характерними для ряду текстів (формули, типові місця), інші ж являють собою вільне сполучення слів, близьке до відповідних сегментів розмовної мови.

Найбільш точним відтворенням сегментів розмовної мови в українській народній казці є мова персонажів, що реалізується в діалогах і монологіях.

У синтаксичному плані мова персонажів казки є завершеною конструкцією, однак її автономність виявляється лише зовнішньо. Семантично вона підпорядковується або ж власне словам автора, або попередньому контексту, (яким автор підводить слухача до сприймання безпосередньо прямої мови.

Традиційно вважається, що «пряма мова (лат. oratio gecta) — дослівне відтворення чужого висловлювання, що супроводжується коментуючою реплікою того, хто це висловлювання пердає («словами автора»¹). Але це лише загальне визначення. Єдиного тлумачення прямої мови у лінгвістичній літературі на сьогодні ми не знаходимо.

У зв'язку з цим доцільно розглянути деякі найбільш прийнятні, на нашу думку, погляди сучасних мовознавців. Зокрема С. Ю. Крючков розглядав пряму мову як член прос-

¹ Лингвистический энциклопедический словарь. — М., 1990, с. 404.

того речення, Д. М. Овсянико-Куликовський вважав синтаксичну конструкцію з прямою мовою і словами автора складносурядним реченням, Ф. І. Буслаєв — складнопідрядним реченням; Є. Ф. Карський, С. О. Карцевський, В. І. Кодухов, Н. С. Поспелов — безсполучниковим складним реченням; І. К. Кучеренко розглядає зазначені конструкції як категорію стилістичну.

Немає однастайності у висвітленні цієї проблеми й у вузівських посібниках. Зустрічаємо твердження, що «пряма мова і слова автора, в одне речення не входять; вони завжди стають окремі речення»¹.

Інші автори вважають, що «слова автора й пряма мова, об'єднуючись, утворюють особливий тип синтаксичної конструкції, близький до безсполучникового речення із взаємозалежними складовими частинами»².

Такі розбіжності лише підкреслюють, що структурно-композиційна єдність «пряма мова — слова автора» далеко виходять за межі складного речення. Як підтвердження цьому — різні найменування, що зустрічаються в лінгвістичній літературі: речення з прямою мовою, складне речення з прямою мовою, особливий тип складного речення, шаблон прямої мови, особлива конструкція з прямою мовою, різновид складної синтаксичної єдності та ін.

Надалі ми використовуватимемо термін «конструкція з прямою мовою» (КПМ), оскільки останній, на наш погляд, є найбільш точним³.

«Граматичну основу КПМ організовує насамперед її семантико-структурна двоплановість: складається ця конструкція з двох основних компонентів, неоднорідних за змістом (кожен з них містить мову іншої особи), будовою і спрямованістю, але об'єднаних смислом і структурою в одній складній одиниці»⁴.

Зауважимо, що такі конструкції прямої мови в українській народній казці є дієвим і виразним засобом експресії, засобом зображення самої дії, характеристикою персонажів, відтворенням їх внутрішнього стану.

Залежно від емоційно-стилістичного навантаження (а смисловий центр переважно виноситься, як у всякій усній

¹ Доленко Н. Т., Дацюк І. І., Квашук А. Г. Сучасна українська мова. К.: Вища шк., 1987.

² Волох О. Т., Чемерисов М. П., Чернов Є. І. Сучасна українська літературна мова. Морфологія. Синтаксис. — К.: Вища школа, 1989.

³ Рінберг В. Л. Конструкція прямої мови в системі складних структур (на мат.-лі сучасн. рос. літерат. мови) — «Мовознавство», 1980, № 3, с. 29—39.

⁴ Там же, с. 29.

розповіді, якомога ближче до початку речення — у нашому випадку — КПМ, маємо різні структурні варіанти:

1. Предпозитивний.

Тут вискочив до них Змій та й питає: «Чи биться, чи мириться прийшли?» («Котигорошко»).

Кличе дід бабу Марушку: «Ходи, бабусю, не лежи, мені ріпку вирвати поможи!». («Ріпка»).

2. Інтерпозитивний.

«Я, — каже, — козак Мамарига, можу тобі скарб з-під дуба дістати» («Козак Мамарига»).

«Ей, — каже царевичеві кінь, — не гони хуленькоо, ще біля палацу гостра варта стоїть» («Царевич-дурень»).

3. Постпозитивний.

Та вже ж що Бог дасть, те й буде! — відказав чоловік і зостався у тій хаті («Хлібороб»). «А що ж воно, добре? — питає Смерть. «Та як кому!»—каже козак (Козаки і Смерть»).

Зустрічається і такий тип КПМ, коли слова автора включають у свою будову речення прямої мови. Слова автора в такому випадку є обрамлюючими, а слова прямої мови — вклученими:

Чоловік тоді подумав: «Поїду ще в те королівство, де королева дочка нездорова — може, вилікую її», та й пішов собі («Про правду й кривду»).

Зауважимо, що в усіх випадках речення — компоненти КПМ переважно лаконічні, позбавлені ускладнень (дієприслівникових та дієприкметникових зворотів). Така специфіка усного мовлення взагалі: лаконічність фрази, вилучення всього, що можна вилучити.

«Віддай, — кажуть, — нашу дівчину, а то битись будем!» («Котигорошко»).

«Недобре зробив, — до коваля каже, — Скуй палицю важчу і ціпа міцнішого» («Котигорошко»).

І пряма мова, і мова автора в наведених прикладах — неповні речення (опущений підмет). Взагалі, характерним у структурі казки є те, що слова автора, особливо в середині прямої мови є реченням неповним, що складається лише з одного дієслова мовлення (казати, сказати, говорити, розповідати та ін.). На відміну від конструкцій з прямою мовою, скажімо, у художньо-літературному тексті, слова автора в даному випадку не відіграють особливої стилістично-зображувальної ролі. Вони скоріше схожі на ремарки у драматичному творі. Про те, ким, коли і за яких обставин була вимовлена пряма мова, ми дізнаємося із всієї попередньої розповіді.

Інший тип слів автора при прямій мові — речення з еліпсом присудка — дієслова мовлення. Наприклад:

1. Ведмідь: «А я меду принесу на закуску».
2. Заєць: «А я капусти». («Пан Коцький»).
3. Став, та й вже тоді стоїть, та: «Відна ж моя головочко! Що його в світі Божому робити тепер — як його тую скотину назад зібрати?» («Яйце-райце»).

Визначальною рисою таких еліптичних речень є те, що значення випущеного присудка в них усвідомлюється тільки синонімічно, на основі слів автора і прямої мови, адже це значення ні в попередніх, ні в наступних реченнях лексично не реалізоване. У цьому головна відмінність еліптичних речень від неповних.

Поширені в казках конструкції суто розмовного характеру, в яких спостерігається позанормативне безсполучникове поєднання дієслів:

«Йди принеси!» — каже дід («Іван-богатыр»). Носять слуги їсти й пити, а Зноско й каже: «Піду я подивлюсь, чи дали нашим коням їсти» («Зноско»). Баба взяла умочила ікону в воду, тоді тією водою облила тіло хліборобове («Хлібороб»).

Безпосередність розгортання сюжету казки дозволяє включати пряму мову без супроводжувальних слів автора.

1. Іде та йде, коли зустрічає на дорозі діда: такий си-ви йдідуган, борода зовсім біла, аж до пояса.

— Здорові, діду! («Летючий корабель»).

2. От цар його й покликав до себе:

— Що, Трьом — сину — Борисе? Дістав ти із жар-птиці перо- («Трьом—син—Борис»).

Емоційно-виражальним засобом у казці виступають семантико-синтаксичні одиниці із власне прямою мовою або вільною прямою мовою. Наприклад:

Батько їх умовляє, мати їх умовляє... Ні! Цар засмутився дуже, що його робити? («Летючий корабель»).

Мова персонажів казки часом включається в мову оповідача без диференціації автор — пряма мова за допомогою вставних слів мовлення:

Ну загадуватиму другу загадку: як із'їсть із своїм товариством за одним разом шість пар волів жарених і сорок печей хліба, тоді, каже, віддам свою дитину за нього, а не з'їсть, то от мій меч — а його голова з плеч!

Грубник натопив баню — так і пашить: самого чорта, мовляв можна зажарити! («Летючий корабель»):

Зустрічаються в структурі казки й граматично неформлені конструкції, що передають лише фрагменти чужої мови. Наприклад:

Котра попадеться, то зараз каже, що «принесу перстень», вони її й пустять. («Про бідного парубка і царівну»).

Речення з непрямою мовою в казці вживаються лише тоді, коли семантико-синтаксична одиниця із чужою мовою вносить у загальну розповідь не основну, а додаткову інформацію. Наприклад:

Тоді вона приказала, щоб неодмінно була на вечір і ковшаня. («Стрілець»).

При оперуванні термінами «конструкція з прямою мовою» і «непряма мова» слід провести чітке розмежування між ними:

1) при прямій мові автор передає чужі висловлення об'єктивно, як свідок: при прямій мові автор передає чуже висловлення зі своєї точки зору;

2) конструкція з непрямою мовою завжди є складнопідрядним реченням; поняття «конструкція з прямою мовою», як уже зазначалось, — значно ширше, ніж поняття будь-якого складного речення.

Як різновид прямої мови розглядається у лінгвістичній літературі діалог — дослівно відтворена розмова двох або кількох осіб.

Найхарактерніша для казок форма діалога — питально-відповідна, що є найтиповішою для усного загальнонародного мовлення взагалі. Діалогізація мовлення персонажів казки передає динаміку подій, виступає засобом експресії, відтворює градаційну ритміку казки в цілому. Швидка зміна подій при розгортанні сюжету казки зумовлює лаконічність елементів діалога, як і мови персонажів у цілому, незалежно від способів її передачі.

В українській народній казці досить поширена і така структурна форма мови персонажів, як пряма мова у віршованому вигляді. Наприклад:

Побачили вони дівчину на стільчику та й заспівали:

—Он де наша діва,
Он де наша Іва!
На плетеному двірці,
На золотому стільці!
Скиньмося по пір'ячку —
Нехай увинеться,
Нехай летить з нами!

А вона їм відказує:

—Не полечу з вами!
Як зломил я ніжку,
Ви мене покинули,
Самі полинули.
Не полечу з вами!

(«Кривенька качечка»)

Найчастіше зустрічаються такі форми прямої мови у родинно-побутових казках («Калинова сопілка», «Телесик» тощо) та казках для дітей молодшого віку («Про котика та півника», «Коза-дереза» та ін.).

Таким чином, в українській народній казці ми знаходимо різні структури і форми прямої мови. Всі вони відтворюють специфіку усного загальнонародного мовлення, що відрізняється невимушеністю, експресивністю, стилістю у викладі інформації.

З. В. ДРУЗЬ, О. В. БУГРИЙ

СИСТЕМА НЕСТАНДАРТНИХ ЗАВДАНЬ ЯК ЗАСІБ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ МІЦНОСТІ І ДІЄВОСТІ ЗНАНЬ УЧНІВ

Народна мудрість стверджує «Я слухаю — і я забуваю, я бачу — і я запам'ятовую, я роблю — і я розумію». У школах в основному реалізується перше, дуже мало другого, і, на жаль, майже відсутнє третє.

Вчителі і методисти переважно розробляють питання, як навчити учня якомусь предмету, а треба, — як змінити самого учня при навчанні цьому предмету. Важливим є не тільки зміст навчального матеріалу, але й зміст розумової діяльності учнів, спрямованої на його вивчення. Важлива й цінна не тільки сама істина, але й процес її здобування, пов'язані з ним пошуки, спроби, помилки, усвідомлення прийомів розумової роботи, тобто все, що розвиває творчу думку школярів, привчає їх мислити й діяти самостійно.

Найперші «помічники» у цьому для вчителя — добре сформульовані, продумані нестандартні пізнавальні завдання.

Завдання вважають нестандартним, якщо його розв'язування вимагає певної незалежності мислення, творчих пошуків, оригінальності, винахідливості.

За прийомами розумової діяльності можна виділити такі